

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number: 10.58659/estad.1281428

Cilt: 6 Sayı: 2 Haziran 2023

ss. 563-569

Tanıtımın Geliş

Tarihi

11/04/2023

Tanıtımın Kabul

Tarihi

23/06/2023

Yayın Tarihi

30/06/2023

FEYZÎ-İ ÜSKÜDÂRÎ

ARAPÇA-TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜK (İNCELEME-METİN-DİZİN-TIPKIBASIM)

Metin AYDIN¹

Osmanlı eğitim sisteminde ders kitabı olarak okutulan manzum sözlükler², hacmi küçük, faydası çok ve ezberi kolay eserler olarak tanımlanmıştır. Manzum sözlükler sıbyân ve mübtedî olarak adlandırılan çocuklara, okula başlayanlara ezber yoluyla önemli miktarda sözcük ve bazı gramer kurallarını öğretmek amacıyla yazılmıştır. Ayrıca bu tür eserlerde kültür, edebiyat, aruz bilgileri ve tematik sözcüklerden hareketle dönemin sosyal hayatına dair hususlara yer verilmiştir. Tarihi sürece bakıldığında manzum sözlüklerin “nisâb”

¹ Dr. Eski Türk Edebiyatı, aydin_metin@msn.com ORCID ID: 0000-0002-2446-397X

² Konuyla ilgili bazı çalışmalar için bk. Gümüş, Zehra (2007). Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri. *Turkish Studies*, 2/4, 423-431; Öz, Yusuf (1999). *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları Prizma Dizgievi; Ekici, Hasan (2017). Bosnalı Atfî Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe'si ve Şerh Metodu. *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.2, s. 19-36; Averbek, Güler Doğan (2018). Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 21, s. 85-114.

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Cilt: 6 Sayı: 2 Haziran 2023 ss. 563-571

ve “tuhfe” şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Bu eserlerin genellikle mesnevi tarzında yazılmış dibâce, sözlük kısmı ve hatime olmak üzere üç kısımdan oluştuğu görülmektedir (Öz, 1999: 5-9). Klasik Türk edebiyatında Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe ve Arapça-Farsça-Türkçe çok sayıda manzum sözlüğün yazıldığı tespit edilmiştir³

Bu tarzda hazırlanan sözlüklerden biri de XVII. yüzyılda Feyzî-i Üsküdarî'nin kaleme aldığı Arapça-Türkçe manzum sözlüktür.

Çalışmada⁴ öncelikle Türk dili ve literatüründe bugüne kadar tespit edilen ve üzerine bilimsel çalışma yapılan manzum sözlükler hakkında bilgi verilmiştir. Tespit edilen eserler şunlardır:

I. İki Dilli Manzum Sözlükler (s.10-31)

I.I. Arapça-Türkçe Manzum Sözlükler: 1. Lugat-i Ferišteoğlu, 2. Islâh-ı Merkezi, 3. Tuhfe-i Fedayî, 4. Nazmü'l-Leâl, 5. Müfidü'l-Müstefidîn, 6. Nazm-ı Ferâid (Nazmü'l-Ferâid), 7. Cevâhirü'l-Kelimât, 8. Sühba-i Sıbyân, 9. Nuhbe-i Vehbî, 10. Tuhfe-i Âsım, 11. Şehdü Elfâz, 12. Mahmüdiyye, 13. Lugat-ı Visâli, 14. Tuhfe-i Fevzî, 15. Teşrih-i Tıbâ', 16. Tuhfe-i Lebîb, 17. Lügat-i Yûsuf, 18. Türki vü Tâzî, 19. İsbâh, 20. Tuhfe-i Hâcibî, 21. Bûlgatü's-Sıbyân, 22. Rûhu'l-Edeb

I.II. Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler: 1. Tuhfe-i Hüsâm, 2. Tuhfe-i Şâhidî, 3. Tuhfe-i Lâmi'î, 4. Lugat-i Manzûme, 5. Kân-ı Ma'ânî, 6. Tuhfetü'l-Hâfiz, 7. Tuhfe-i Vehbî, 8. Nazm-ı Dil-ârâ, 9. Tuhfe-yi Lutfî, 10. Tuhfe-i Remzî, 11. 'İlm-i Lügat, 12. Tuhfetü'l-Ma'nâ (Tuhfe-i Elma'î), 13. Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lügat, 14. Tuhfe-i Şâdî, 15. Tuhfe-i Ni'metî, 16. Tuhfe-i Şemsî, 17. Nazm-ı Bedî, 18. Güher-rîz, 19. Tuhfe-i Arûziyye-i Şirvâniyye, 20. Nazmu'l-Esâmî, 21. Şâdiyye

I.III. Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Sözlükler: 1. Nisâb-ı Türki 2. Lehçetü't-Türk 3. Nisâb-ı Kutbiyye

I.IV. Rumca-Türkçe Manzum Sözlükler: 1. Tuhfetü'l-Uşşâk, 2. Lügat-ı Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiye, 3. Tuhfe-i Rûmî, 4. Manzume-i Vehbi

³ Bu tarzda yapılan bazı çalışmalar için bk. Kılıç, Atabey (2009). *Mustafa bin Osman Keskin, Manzume-i Keskin*. Kayseri: Ankara: TDK Yayınları; Averbek, Güler Doğan (2018). *Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 21, s. 85-114. Ekici, Hasan (2021). *Eşref Feyzî Lügat-i Hoş-Edâ (Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.

⁴ Hasan Ekici, İsmail Güneş (2023). *Feyzî-i Üsküdarî Arapça-Türkçe Manzum Sözlük*. Ankara: Sonçağ Yayınları.

I.V. Fransızca-Türkçe Manzum Sözlük: Miftâh-ı Lisân

I.VI. Boşnakça-Türkçe Manzum Sözlük: Makbûl-i Ârif (Potur Şâhidî)

I.VII. İngilizce-Türkçe Manzum Sözlük: Lehce-i Lankıviç

I.VIII. Bulgarca-Türkçe Manzum Sözlük: Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî

I.IX. Arnavutça-Türkçe Manzum Sözlükler: 1. Dürre-i Manzûme, 2. Der Beyân-ı Türkî ma'a Lisân-ı Arnabud

I.X. Türkçe-Kürtçe Manzum Sözlük: Nübihara Mezinan

I.XI. Manzum Ağız Sözlüğü: Erzurum Lehçesi Lügati

II. Üç Dilli Manzum Sözlükler (s.32-38)

II.I. Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler: 1. U'cûbetü'l-Garâyib, 2. Menâzimü'l-Cevâhir 3. Se zebân, 4. Manzûme-i Keskin, 5. Dürrü'n- Nizâm ve Nazmü'l-Cevâhir, 6. Lûgat-i Hoş-Edâ, 7. Tevfiyye, 8. Lûgat-ı Kerîmî, 9. Nazm-ı Giridî, 10. Tuhfe-i Vâfi, 11. Tuhfe-i Nushî, 12. Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân, 13. Tuhfe-i Se-Zebân, 14. Lûgat-i Genc-i Le'âl

II.II. Hintçe-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük: Terceme-i Lûgat-ı Hindî

Eser, bu bilgilendirmeden sonra dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Feyzî-i Üsküdârî'nin hayatı hakkında bilgiler verildikten sonra müellifin Arapça-Türkçe manzum sözlüğü tanıtılmıştır. İkinci bölümde sözlüğün bilinen tek nüshası hakkında bilgiler verilmiş ve metnin kuruluşunda takip edilen yöntem üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde önce Türkçe-Arapça, ardından Arapça-Türkçe olarak hazırlanan iki farklı dizin yer almaktadır. Dizinde tüm sözcükler alfabetik olarak madde başına alınmıştır. Dördüncü bölümde ise araştırmacıların istifadesine sunmak amacıyla Feyzî-i Üsküdârî'nin manzum sözlüğünün tıpkıbasımı verilmiştir

Eser, çocuklar için yazılan Arapça-Türkçe manzum sözlük grubunda yer almaktadır (s. 40). Tek nüshası tespit edilebilen eser, 13 varaktan oluşmaktadır. Nesih yazılı her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Eserin şekil ve muhteva hususiyetleri hakkında verilen bilgiler şu şekildedir:

Eser, ferağ kaydındaki bilgilere göre 1041/1631 tarihinde kaleme alınmıştır (s. 40). Aynı şekilde ferağ kaydındaki bilgilere bakılınca eserin 1089/1678 tarihinde istinsah edildiği görülmektedir:

Sümme veḳa'a'l-ferāḡu min hāzihi'n-nüşhati's-şerîfeti fi'lyevmi's-sādisi ve 'işrîne [min] şehri şaferî'l-muzaffer min şuhûri seneti tis'a ve semânine ve elfin [min hicreti] men lehu'l'izzu ve's-şeref. Ğafera'llāhu lehu ve li vālideyhi ve li esâtizihi ve limen naẓare fihā ve li 'āmmeti'l-müslimîne bi-faḍlihi ve keremihi âmîn yâ rabbe'l-âlemin⁵ [13b].

Manzum sözlük müellifleri, eserlerini kaleme almadan önce mensur sözlüklerden kelime derlemesi yaparak eserlerini nazmetmişlerdir (Öz, 1999: 14). Üsküdarlı Feyzî de eserini hazırlarken Sihâh, Mağrib, Kânûn ve Ahterî adlı Arapça sözlüklerden yararlandığını ifade etmektedir (s.41).

Ammâ ba'd vaqtâ kim 'ilm-i luġât miftâh-ı hîzâne-i 'ilm-i metin ve süllem-i kaşr-ı furkân-ı mubîn oldıysa mâye-i faẓldan 'arî Feyzî-i haķır-i Üsküdarî kesîrû'l-isti'mâl olan lüğatlerden ki Şihâh'ın Cevher'i ve Mağrib ve Kânûn ve Muhtâr'ın Ahterî'dir [2^a].

Eserin derkenarlarında yukarıda zikredilen eserler dışında başka eserlerden de faydalandığı görülmektedir.

Ve ḳavluhum bâdi'r-re'yi in kâne min bedâ, yebdû ve buduvven fe ma'nāhu zāhiriyyu'r-re'yi min ġayri ta'ammuḳin ve in kâne min bede'e yebde'u, bed'en fe ma'nāhu evvelu'r-re'yi fe 'alâ hāzâ el-yâ'u mubeddeletun mine'l-hemzeti li inkisâri mâ ḳablehâ. Kezâ fi Tefsîri'l-Ḳâdi [4^a].

Arapça-Türkçe manzum bir sözlük olan bu eser; mensur bir mukaddime, kelime anlamlarının verildiği manzum sözlük bölümü ve dua beytinden oluşmaktadır. Eserde kıta adı verilen 11 bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerdeki beyit sayısı 187'dir. Bu 11 bölümde remel, seri', münserih, müctes, recez, hezec ve mütekârib olmak üzere yedi bahre bağlı vezinler kullanılmıştır. Bahir ve kalıp dağılımı tablo ile gösterilmiştir:

Kıta/Bölüm	Kalıp	Bahir	Varak no
1	Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât	Remel	2 ^b
2	Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât	Remel	3 ^a
3	Müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün	Seri'	4 ^a
4	Müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün	Münserih	5 ^a
5	Mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilât	Müctes	6 ^a
6	Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün	Recez	7 ^a

7	Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün	Hezec	7 ^b
8	Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât	Remel	8 ^b
9	Fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül	Mütekârib	9 ^b
10	Fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül	Mütekârib	10 ^a
11	Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât	Remel	10 ^b

Eserde okuyucuların sözcüklerin karşılıklarını kolayca tespit edebilmeleri için kelimelerin altlarına 1'den 9'a kadar kırmızı mürekkeple ve Arap rakamları ile numara verilmiştir. Şair, bu şekilde aynı anlama gelen farklı dildeki kelimelerin altına aynı rakamı yazmıştır.

Feyzî-i Üsküdârî'nin eserinde Arapça kelimelerin üstü çizilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla eserde yaklaşık olarak 800 Arapça kelimeye yer verilmiştir. Ancak bu sayının içinde tekrar edilen sözcükler de bulunmaktadır (s. 46).

Manzum sözlük müellifleri öğretme yöntemi olarak bir kelimeyi başka bölümlerde de tekrar etmişlerdir. Ayrıca bazı Arapça kelimelerin karşılığı yine Arapça kökenli kelimelerle karşılanmıştır. Aynı şekilde bazı Arapça kelimelerin Türkçe karşılığı için de Farsça kökenli kelimelerin tercih edildiği görülmektedir (s.47).

Eserde gerek aynı beyitte gerekse metnin farklı bölümlerinde sesteş kelimelere yer verilmiştir. Bu yöntemle bir kelimenin birden çok anlama gelebileceği ilköğretim çağındaki öğrenciye sezdirilmeye çalışılmaktadır (s.49).

Feyzî-i Üsküdârî'nin sözlüğünde, bazı Arapça sözcüklere karşılık olarak kullanılan aynı Türkçe sözcüğün farklı fonetik yapılar da kullanıldığı görülmektedir. Söz gelimi kapı sözcüğü bir yerde düz ünlülü olarak kullanılırken, bir yerde ise ikinci ünlüsü yuvarlak olarak kapu biçiminde görülmektedir (s. 54-55).

Şarre kapu şurre kîse şırra di şovuk yele

Hulx huydur nesl şoydur hem kışa boylu haşıl (K. 1, B. 12)

Tarz hey'etdür 'alem oldı tır ā z

Bāb kapı ev yanı oldı cenāb (K. 2, B. 5)

Bu durum o dönemin dilinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olmadığını göstermektedir. Yine karañulık sözcüğünün kullanımında da aynı

durum gözlemlenmektedir. Söz konusu sözcük metinde düz ve yuvarlak ünlülü olarak iki farklı biçimde kullanılmıştır.

‘Avz u me’āz u lecā’ oldı şıgınmağ ducā

ĶarañulıĶ düz yire muĶkeme dirler metin (K. 4, B. 8)

Lift ŐalĶam oldı hem dübbā’ ĶabaĶ

Ficle turp u Ķarañulukdur ĶasaĶ (K. 11, B. 10)

Feyzî-i Ūsküdârî tarafından yazılan manzum sözlüğün söz varlığına bakıldığında Türkçe kelimeler açısından dikkat çeken bir özellik de günümüz Türkçesinde kullanımdan düşen ve artık kullanılmayan eskicil (arĶaik) sözcüklerin kullanılmasıdır (s. 56). Mesela metinde Tarama Sözlüğü’nde “ayakkabı” anlamında kullanılan başmak kelimesine yer verilmiştir:

DaĶı na’l başmaĶ-durur ba’l er

MeĶāfe-durur Ķadc u cem’i Ķudüc (K. 10, B. 9)

Yorulmak, yorgunluk duymak anlamında ırılmak sözcüğü kullanılmıştır:

Serā toprak oldı Ķalek Ķaralık

Ķalıc ırmaĶ ırılmak oldı Ķulüc (K. 10, B. 11)

Arapça-Türkçe manzum bir sözlük olan bu eser, Doç. Dr. Hasan Ekici ve Dr. İsmail Güneş tarafından hazırlanmış ve SonçaĶ Yayınları tarafından basılmıştır. Ķalıřmanın giriş bölümünde öncelikle tespit edilen ve üzerine bilimsel Ķalıřma yapılan manzum sözlükler hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilendirmeden sonra dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Feyzî-i Ūsküdârî’nin hayatı hakkında bilgi verilmiş ve Arapça-Türkçe manzum sözlüğü tanıtılmıştır. İkinci bölümde çeviri yazılı metin verilmiş ve bölüm sonuna özel isimler dizini eklenmiştir. Üçüncü bölümde Türkçe-Arapça, Arapça-Türkçe olarak hazırlanan iki farklı dizin yer almaktadır. Dördüncü bölüm de ise manzum sözlüğün tıpkıbasımı verilmiştir. Manzum sözlük Ķalıřmalarına önemli bir katkı sayılabilecek bu eseri bilim dünyasının istifadesine sunan Doç. Dr. Hasan Ekici ve Dr. İsmail Güneş’i kutluyor ve akademik Ķalıřmalarını takdirle karşılıyorum.

KAYNAKÇA

- Averbek, G. D. (2018). Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 21, s. 85-114.
- Ekici, H. (2021). *Eşref Feyzî Lügat-i Hoş-Edâ (Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ekici, H.(2017). Bosnalı Atfî Ahmed Efendi'nin Şerh-i Tuhfe'si ve Şerh Metodu. *Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.2, s. 19-36.
- Ekici, H., Güneş, İ. (2023). *Feyzî-i Üsküdârî Arapça-Türkçe Manzum Sözlük*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Gümüş, Z. (2007). Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Şerhleri. *Turkish Studies*, 2/4, 423-431.
- Kılıç, A. (2009). *Mustafa bin Osman Keskin, Manzume-i Keskin*. Kayseri: Ankara: TDK Yayınları.
- Öz, Y. (1999). *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları Prizma Dizgievi.